

V. V. V I N O G R A D O V :

Az alapszókincs és ennek szerepe a szóalkotásban a nyelv
fejlődése során.

A7323

I. V. Sztálin "A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései" c. munkájában rendkívül világosan és szabatosan meghatározta azt a viszonyt és kölcsönhatást, amely a nyelvrendszer különféle részei vagy összetevői: a szókészlet és "a nyelv alapja" /alapszókincs, nyelvtani rendszer/ között fennáll. Ezt a viszonyt az szabja meg, hogy ezeknek az összetevőknek a társadalom történetével való kapcsolatai más és más jellegűek, a nép története más és más módon tükröződik bennük s hogy változásaik üteme és törvényszerűségei is mindig mások és mások. A nyelv szótári szókészlete, mint az az építőanyag, amelyből a beszédet a nyelvnek "szabályos és értelmes jelleget" adó nyelvtan törvényei szerint felépítjük, "majdnem szakadatlan változás állapotban van." A szótári szókészlet a grammatika rendelkezésére áll s ezáltal igen nagy jelentőségre tesz szert. Nélküle "semmiféle nyelv sem képzelhető el". Egyszerre és közvetlenül tükröződik benne a társadalmi élet sokrétűsége, a termeléstől az alapig, az alaptól a felépítmény minden formájáig. A szótári szókészlet a nyelv legmozgékonyabb, a "változások iránt legérzékenyebb" alkotóeleme. A szótári szókészletnek csaknem szakadatlan változásai, amelyek a nyelv és a termelés, valamint a társadalmi tevékenység minden más területe közötti közvetlen kapcsolatot tükrözik, abból állnak, hogy bizonyos számú elavult szó eltűnik, ezeket sokkal nagyobb számban új szavak pótolják, a megmaradt és aktív szavakhoz új jelentések fejlődnek ki, új kifejezések keletkeznek.

A szótári szókészlet fejlődésében különösen szemléletesen és érzékelhetően, bár sajátos módosulásokkal, nyilatkoznak meg a nyelvfejlődés alaptörvényei, - mindenekelőtt a nyelv fejlődésének és a társadalom történetének, a nép történetének a különféle időszakokban meglévő kapcsolatában érvényesülő különféle törvényszerűségek, valamint "a létező nyelv alapelemeinek kifejlesztésében és tökéletesítésében" érvényesülő különféle belső törvények.

A nyelv szótári szókészletében, mely a különféle szótani-jelentés-tani szókategóriák vagy szófajok rendszere, nem egyformán mozgékony és nem egyformán érzékeny minden elem. A szovjet nyelvtudomány leg-

nagyobb vívmánya, - s ezt a vívmányt a szovjet tudósok teljes egészében I.V. Sztálin nyelvtudományi munkáinak köszönhetik, - éppen az, hogy a nyelv szókészletében körülhatárolta az alapszókincsset, a szókészletnek ezt a belső magvát, mely igen szilárd, évszázadokon át megmarad, s mely - a nyelvtani rendszerrel együtt - meghatározza és megszabja a nyelv össznépi jellegét, azt, hogy a közösség minden tagja kölcsönösen megérti egymást, és - ennek megfelelően - a nyelv egységét a nyelv történelmi fejlődése során, és hogy a nyelv történelmi fejlődésének adott szakaszában elhatárolta a nyelv szótári szókészletének többi részét. Emellett az alapszókincs "alapot ad a nyelvnek új szavak képzéséhez", vagyis legfőbb, szilárd anyagi és szerkezeti alapja a szótári szókészlet gazdagodásának és fejlődésének. Egyes kutatók előtt már régen világossá vált és figyelmüket is lekötötte annak szükségessége, hogy a nyelv szilárd, többé-kevésbé "konstans", állandó elemeit és a szakadatlan változás állapotában lévő változékony elemeit megkülönböztessék egymástól. I.V. Sztálin zseniális nyelvtudományi munkáinak megjelenéséig azonban az idevágó kérdések egész köre hiján volt a biztos történeti és társadalom-elméleti alapnak. Ezért a szókészlet állandó és változó elemeinek elhatárolása közben a nyelvészek figyelme általában a nyelv szókészleti fejlődésének csak egyes, olykor véletlen, gyakran belső okok által is előidézett tényezőire, ugyancsak a szókészlet mellékes, másodrendű, hogy úgy mondjuk, periférikus területeire terjedt ki. Ez a kérdésfelvetés nem állapította meg és nem magyarázta meg sem a szókészlet változásainak törvényszerűségeit, sem a szóalkotás módjainak történetét, sem azokat a törvényeket, amelyek a nyelv szókészletének bővülésében, mégpedig a saját anyagi forrásainak felhasználása útján végbemenő bővülésében érvényesülnek.

Igy pl. D.K. Zelenyin professzor, miközben igen kitűnő képet rajzol a vjatkai népi tájszólás szinonimáinak életéről, megállapítja, hogy ebben a tájszólásban vannak szilárd és változó szókészleti elemek. "Tulajdonképpen, - írja D.K. Zelenyin, - a különféle háztartási eszközök és egyéb tárgyak nevei, műszavai nagyon szilárdak. Minden egyéb tekintetben mindenki, mondhatni, a maga módján beszél, saját szavait és kifejezéseit használja, s mi több: adott esetben - ugyanarra a kérdésre válaszolva - mindig sűrűn használnak - más szinonim szavakat. Kérdezgetés közben /amikor a kérdést megismételjük, mert a feleletet nem hallottuk elég jól stb./ a paraszt igen ritkán válaszol ugyanazokkal a szavakkal, mint első ízben, sőt mindig új beszédfordulattal él. Ezért a nép nyelve rendkívül gazdag és változatos szinonimákban. Az ütni, verni, enni, beszélni, hazudni és sok más fogalom kifejezésére több tucatnyi szinonim szavuk van." 1

Igy tehát D.K. Zelenyin kutatásai a szókészlet szilárd és nem-szilárd, változó elemei terén bizonyos fókig rávilágítottak ugyan az orosz nép nyelvi alkotóképességének gazdagságára és sokrétűségére, de viszont semilyen anyagot, semmiféle általános elméleti alapot nem nyújtottak ahhoz, hogy a nyelv vagy nyelvjárás szótári szókészleti fejlődésének törvényszerűségeit megérthessük. Ezek a kutatások csupán azt emelték ki, hogy a beszéd expresszív, kifejezésbeli tényezői milyen fontosak a szókészlet fejlődésében.

A szótári szókészlet állandó és változó kategóriáinak kérdését "Néhány megjegyzés a szókölcsönzésről" 2 c. tanulmányában L.P. Jakubinszkij professzor is érintette. L.P. Jakubinszkij úgy véli, hogy a kölcsönzők jellegét és összetételét a nyelv szókin-

csének felépítése határozza meg, s e jelleg magának az átvevő nyelvnek a lexikológiai rendszerétől függ. Az olyan kölcsönszókat, amelyek a tárgyak és fogalmak nemzetközi átvételének következményeképpen kerülnek be az egyes nyelvekbe, meg kell különböztetnünk az oly típusú kölcsönzésektől, amikor valamely saját szavunkat idegen szóval helyettesítjük, vagy amikor saját szavaink mellett más szavak, szinonimák vagy szinonimaszerű szavak keletkeznek. Általában azokat a szókölcönzéseket szokták tanulmányozni, amelyekre az illető szóval jelölt tárgy átvételekor került sor. "A kutatásnak, itt a 'Wörter und Sachen' módszere alapján kell folynia s a kutatás ilyenkor annál szerteágazóbb, minél megfelelőbb kulturtörténeti anyag van a kutató kezében és minél bonyolultabb ennek a megértése és értelmezése." ³ A szókölcönzés jelenségeinek egy másik, kevésbé tanulmányozott és elméleti szempontból nehezebb fajtája a nyelv szókészlet-i változásainak, az egyes szavakat más szavakkal helyettesítő eseteknek, a szinonimák keletkezésének, a szókészlet gazdagodásának általános kérdésével áll szoros kapcsolatban. A lexikológia és szemantika ezen elméleti problémáinak megoldásához L.P. Jakubinszkij az Arhangelszk és Olonyec vidékén beszélt orosz nyelvjárások balti-finn jövevényszavait vette alapul.

L.P. Jakubinszkij Gillieronra hivatkozva kifejti, hogy két lexikológiai kategóriát - az állandó és változó szavak csoportját - kell megkülönböztetnünk. Az állandó szavak a társadalmi lét leggyakorlatibb és, hogy úgy mondjuk, legállandóbb jelenségeire és megnyilvánulásaira vonatkoznak. A szókészlet változó elemeihez viszont azok a kifejezések tartoznak, amelyek nincsenek közvetlen kapcsolatban a termeléssel és a szinte tipikus mindennapi élettel, vagy azok, amelyek nem használatosak széles körben, és azok is, amelyek részletezők, vagyis részletezésre szolgáló rész-nevek és különleges elnevezések. Itt az egyes nyelvi rétegekben különösen tarka és változatos megjelölések járnak. Ezek a változó szókészlet-i kategóriák könnyen cserélődnek és idegen nyelvi hatások könnyen kiszorítják őket. "A csere, a kölcsönzés, az általános csereének egyik sajátos esete." ⁴ Ilyenek pl. az olonyeci nyelvjárásban a finn jövevényszavak a denevér /elak/, lepke /lipka/, béka /mutikaski/ stb. jelölésére. L.P. Jakubinszkij állatnevekből és gazdasági eszközök, háztartási tárgyak és ételek neveiből álló nagy szóanyagra alapozza következtetéseit.

A szókölcönzés oka lehet még az expresszív természetű választékos-ságra, az esztétikus kifejezőerőre való törekvés, okai lehetnek eufemisztikus és /a durva beszédben/ kakofemisztikus természetű indítékok /v.ö. az olonyeci kjarzja, turba szavakat - az arcról; eredetileg a különféle állatok pórájáról/. A kölcsönzéseket a babonás tabuk is befolyásolják.

Az expresszív tényezők nemcsak a szóátvételt és kölcsönzést segítik elő, hanem a szinonimikus vagy szinonimaszerű szócsoporthoz átvételét is. Így pl. a kifejező és ábrázoló /"festő"/ szavak kategóriájában a már meglévő szavak mellett megfigyelhető az az állandó tendencia, hogy egyre újabb és újabb szavak bukkannak fel, amelyek erőteljes-ségükkel, frissességükkel sokkal jobban megfelelnek annak a követel-ménynek, hogy a nyelv kifejező, emocionális színezetű legyen, vagy melyek egy-egy képzetet újszerűen ábrázolnak. ⁵ "Ezekben a szóka-tegóriákban, - L.P. Jakubinszkij megállapítása szerint - szüntelen megújulás megy végbe, ami az illető nyelv anyagának felhasználása és - idegennyelvű lakossággal történő kölcsönös érintkezés esetén - idegen nyelvi anyag átvétele révén is történhet." ⁶

Kölcsönözni szoktak: érzelemfestő jelzőket, jellemző neveket, a beszélgetést, a megértetést sajátosan színező, az étkezéssel kapcsolatos jelentésű hangfestő igéket, élmények és hatásosan színezett különféle mindennapi cselekvések szemléletes megnevezéseit.

Az efféle kölcsönzött szavak olyanok, mint a "ragadványnevek". L.P. Jakubinszkij szavai szerint "ahogy nem minden személyhez tapadnak ragadványnevek, s amellet nem is egyenlő számban, úgy nem minden jelentés mellett fejlődnek ki szinonimaszerű szavak sem és ha ki is fejlődnek, akkor sem egyenlő mennyiségben." 7 "A nyelvben a festő és kifejező szavakkal kapcsolatban keletkező szinonimaszerű csoportok kiegészülése nemcsak az illető nyelv anyagának felhasználásával, hanem szókölsönzéssel is történhet." 8

Igy tehát L.P. Jakubinszkij, részben D.K. Zelenyin és részben Bally hatása alatt, tanulmányában megkísérli az idegen nyelvekből vett kölcsönszavak belső törvényeinek megállapítását, mégpedig azokban az esetekben, amikor a kölcsönzött szavak nem új tárgyak vagy fogalmak elnevezései, kísérletet tesz arra is, hogy a népi tájnyelvek szókészletének állandó és változó elemeit elhatárolja és hogy bizonyos szókategóriák szakadatlan változásának társadalmi okait és motívumait felderítse. Semmiféle távlatot sem nyújt azonban azoknak az általános törvényszerűségeknél a tanulmányozása szempontjából, amelyek a szótári szókészlet zömének változásaiban érvényesülnek, semmit sem mond a szótári szókészlet új szavakkal történő kiegészítésének tanulmányozásáról, valamint a szókészlet történelmi fejlődése során a szóalkotásban érvényesülő szabályok meghatározásáról. Csupán megegyezően hangsúlyozza, hogy a szavak bizonyos jelentéstani területeinek megújulása és változása során az expresszív tényezőknél mily fontos szerepük van, de egyáltalán nem foglalkozik az állandó szókészleti elemek fejlődésének törvényeivel, sem az új szavak alkotásának törvényszerűségeivel. Azokban a törekvésekben, amelyek e kérdések megoldására irányultak, hazai tudományunk és a nyugateurópai polgári tudomány fejlődése között sajátos párhuzamosság figyelhető meg és eközben a mi nyelvészetünk gyakran megelőzte a nyugateurópaiakat.

Igen sajátosan, ha teljesen hibásan is, próbálta megoldani ezt a kérdést - a nyelv állandó és változó, mozgékony elemeinek kérdését - az u.n. "új nyelvelmélet" szemszögéből V.I. Abajev professzor "A nyelv mint ideológia és a nyelv mint technika" 9 c. értekezésében. V.I. Abajev véleménye szerint a nyelv "ideológiai szemantikája" átmeneti jellegű, a nyelvi kifejezés "technicizált eszközei" viszont állandóak és alkalmasak arra, hogy korról-korra öröklődjenek. "A nyelv minden eleme, - írta V.I. Abajev, - hordozója lehet bizonyos technikai jelentésnek, s e jelentés valamely, a tárgyi világban valóban létező ténynek vagy viszornak felel meg. Ez a technikai jelentés szilárd és egyik korból a másik korbá, egyik társadalmi környezetből a másikba való átmenetre alkalmas 'magot' alkot, mivel azt az empirikus tapasztalatot összegezi, amely a különféle korokban és társadalmi alakulatokban élt egyénekben az egyes érzetek tárgyi megfelelőjének azonossága alapján létrejön. Ezt a technikai, technikus-empirikus jelentés-"mag"-ot számcs szubjektív, járulékos ideológiai képzet, hangulat és asszociáció burkolhatja, veheti körül, amelyeket teljesen az illető korban és az illető

társadalmi környezetben élt egyének tudatának és tapasztalatának állapota határozza meg, s ennél fogva éppoly változók és átmenetiek, mint az ideológia minden más formája." 10 V.I. Abajev tehát, akár csak N.J. Marr többi "tanítványa" is, a szemantikával visszaélve, a nyelvfejlődés állandó és változó elemeinek problémáját is teljes egészében a szemantika körébe utalja. Ebből a szempontból tekintve a nyelv minden eleme semleges és egynemű, mivel "anyagilag alakul" megkövült formában mintegy a nyelvteremtés távoli korszakaitól örökölték. "A nyelv elemei kivétel nélkül, tehát a szavak, az alaktani képzések, az összes nyelvi kategóriák, mint pl. a nyelvtani osztály és nem, a szintaktikai fordulatok, mint pl. az u.n. passzív szerkezetek, - mind alá vannak vetve a deszemantizációnak és technizálódásnak és ezért ezek mai anyagi alakjukban a gondolkodásnak és nyelvteremtésnek nem a mai, hanem végtelenül távoli normáival függenek össze, ami azonban nem akadályozza annak, hogy sikerrel szolgálják a mai érintkezés technikai szükségleteit." 11 V.I. Abajevnek nem-marxista, a marri nyelvi "paleontológiára" támaszkodó elmélete nem ad és nem adhat választ arra a kérdésre, hogy a szóképzésnek mely elemei és területei vannak kitéve a technizálódásnak és melyek halnak el az általuk létrehozott ideológiával együtt.

V.I. Abajev döntő fontosságot tulajdonít a nyelvfejlődés belső tényezőinek és okainak. "Ha elismerjük, hogy a nyelvi változások gyökerei a szemantika mélyén rejtőznek és hogy, ennél fogva, a nyelvfejlődés üteme a nyelvi szemantikában végbemenő folyamatok ütemétől függ, - jelenti ki V.I. Abajev, - akkor könnyű megérteni, hogy a társadalom életének nagyobb változásai: az egyes csoportok keveredése, a termelés forradalmi változása, a mélyreható társadalmi és politikai megrázkódtatások és eltolódások, a társadalom osztályszerkezetének változásai mind-mind katasztrofális következményekkel járnak a nyelvre nézve." 12 V.I. Abajev ezenkívül "a társadalmi érintkezés technikai szükségleteit" állandóan úgy emlegeti, mint a nyelvben végbemenő változások tényezőjét. "Mint a nyers fa, ha technikailag megmunkálják, az ember számára szükséges tárgyak alakját ölti fel, ugyanúgy a nyelv is, az őt felnevelő ideológiai talajtól elszakadva, a legkülönbözőbb erők és hatások játéka színhelyévé válik, s ezek között első helyen a társadalmi érintkezés technikai szükségletei állnak." 13

Ezek után természetes, hogy "az új nyelvelmélet", amely a nyelvfejlődés alapformájának a stadiális "robbanásokat" tartotta, nem vethette föl és nem oldhatta meg helyesen a szóképzés szilárd magvának kérdését, sem azoknak a formáknak a kérdését, amelyekben a szilárd magnak és az illető nyelv általános szótári szóképzésének a viszonya megnyilatkozik. A "glottogóniai folyamat egységét" valló elv nem engedte meg a kérdés ilyen felvetését.

A nyugateurópai polgári nyelvészetben is történtek kísérletek a szóképzés állandó és változó elemeinek elhatárolására. Az e kérdéssel kapcsolatos elméletek közül legtipikusabb az az elmélet, amely a nyelvi jelenségek szilárdsági fokának különbségeit a nyelv funkcióinak különbségeivel hozza összefüggésbe. A nyelv közlési funkciója, melyet az jellemez, hogy tipizálásra, a nyelvi érintkezés eszközeinek intellektuális általánosítására törekszik, megköveteli, hogy a nyelvi tények és kategóriák állandók, "konstansak" legyenek. Bally szavai szerint az intellektuális tendencia az a tényező, amely megakadályozza, hogy a nyelv megváltozzék. Viszont

expresszív funkcióját tekintve a nyelv főfeladata az, hogy neologizmusokat alkosson, amelyek érzelmi hatást keltenek. E hatás egyik eszköze az, hogy egyre több és több új szót használunk, amelyek erősen érzelmi színezetű fogalmakat jelölnek. Ez a lélektani, történetietlen szemléletű koncepció azonban nem teszi lehetővé, hogy a nyelv szótári szókészletében a különféle rétegeket és kategóriákat aszerint határoljuk el, hogy milyen a szilárdságuk foka és milyen szerepet játszanak a nyelvben, mint az érintkezésnek és a gondolatok kicserélésének eszközében. Ez a koncepció végeredményben csak arra szorítkozik, hogy - a polgári nyelvészetre jellemző módon - általában szembeállítsa a szókészletet, mint a nyelv esetleges és változékony elemét, a stabil és intellektuálisan megszervezett grammatikával. "Az expresszív tendencia, - Bally szavai szerint, - konkrét elemekkel, a beszélő érzelmi felindulásainak és szubjektivizmusának termékeivel gazdagítja a nyelvet; az intellektuális, analitikus tendencia viszont kiküszöböli az érzelmi elemeket, alkatrészeikből formai járulékokat teremt. Az expresszív tendencia a szókészlet javára, az analitikus /intellektuális/ tendencia pedig a nyelvtan javára dolgozik." 14

Az efféle elméleteket lélektani és - részben - stilisztikai elméleteknek nevezhetjük. Mindenesetre keveset törődtek a szótári szókészlet változásainak /a társadalom történetével összefüggő/ történeti törvényszerűségeivel, a szókészlet szerkezeti-jelentés-tani magvának és fejlődésbeli egymásutánjának meghatározásával, a szóalkotásnak a nyelvre jellemző belső törvényeivel, a szóalkotás történetileg változó nyelvi bázisával.

Ebben a tekintetben jellemző J. Vendryès kijelentése, amely szerint a szókincs nem más, mint "az újonnan szerzett és a kivesző szavak szakadatlan körforgára". 15 De ugyanez a J. Vendryès írja: "A szokásos érintkezés céljaira minden embernek megközelítőleg egyforma terjedelmű szókincsre van. Mondják, hogy az írástudatlan parasztnak ilyen érintkezéshez 300 szóra van szüksége; elfogadjuk ezt a számot, noha természetesen mélyen alatta van a valóságnak. De hiszen egy művelt földbirtokosnak sincs szüksége nagyobb szókincsre a gyakorlatban; a különbség mindössze annyi, hogy más szavakat használ. De ez a földbirtokos ismerheti és esetenként felhasználhatja a parasztemberek szókincsét is. Ekkor két szókincs áll a rendelkezésére: az egyiket a szalonban, a másikat a faluban használja." És ugyanitt egy igen jellemző hivatkozás történik Duclos aforizmájára, 16 semmi kétséget sem hagyva afelől, hogy J. Vendryès a nyelv szótári szókészletét mechanikusan, mégpedig úgy képzei el, mint az osztályjellegű, rendi, szakmai stb. szókincs szavainak konglomerátumát vagy összességét: "Azt az udvaroncot, aki bírja az alacsony nyelvet is, szerintem a tudóshoz hasonlíthatjuk, aki idegen nyelveket tud." Ezek szerint J. Vendryès azt állítja, hogy amikor nemzeti anyanyelvünket bírjuk, valójában "több zárt és egymásra rakódott szókinccsel van dolgunk, amelyeket általában nem szoktunk összekeverni s amelyeknek a használata a körülményektől függ." 17

Az egész nép számára közös nyelv szótári szókészletének ezt a népellenes, leegyszerűsített és mechanikus, polgári-arisztokratikus értelmezését és társadalmi alkalmazását a szovjet nyelvtudomány kereken elutasítja, hiszen gyökerében ellentmond annak, amit I.V.Sztálin állapított meg "a nyelv jellemző ismertetőjeleiről" és arról a viszonyról és kölcsönhatásról, ami a szótári

szókészlet és "a nyelv alapja" /alapszókincs, nyelvtani rendszer/ között fennáll.

3

Az összehasonlító-történeti nyelvtudomány más tekintetben eljutott odáig, hogy belássa: a nyelvek szókészletében meg kell különböztetni a legrégibb és legszilárdabb tőszavakat és az ezek alapján alkotott, történetileg változó származékszókat, amelyekhez a más nyelvekből vett különféle "kölcsonszavak" is csatlakoznak.

A rokonnyelvek - s így a szláv rokonnyelvek - rendszerének fejlődésére is alkalmazott összehasonlító-történeti "ősnyelvi" sémából folyt az a törekvés, hogy lerögzítsék pl. a közös szláv, majd a keleti szláv, ezután pedig a nagyorosz szókincsét is, mint az orosz nyelv szótári szókészletének szilárd és közös magvát. Az orosz nyelvnek ezt a közös alapnyelvtől örökölt és azután kissé meggyarapodott "ősi" szókészleti örökségét esetleg ahhoz lehetne hasonlítani, amit I.V.Sztálin a nyelv alapszókincsének nevezett. Lehet, hogy a hagyományos összehasonlító-történeti nyelvészet egynémely képviselőjének voltak és vannak is efféle elképzelései és képzettársításai. Ebben az esetben az orosz nyelv alapszókincsének problémáját, az u.n. őszláv "gyökérszók" alapján lehetne megoldani.

Igy L. Andrejcsin professzor szavai szerint a mai "bolgár nyelvnek többszáz eredeti gyökérszava van. De ha összeszedjük mindazokat a szavakat, amelyeket az irodalmi nyelvben és a népi tájnyelvben ezekből a gyökérszavakból képeztek, akkor számuk az ötvenezret is meghaladja." 18

F.P. Filin professzor "A tespedés ellen, a szovjet nyelvtudomány fellendüléséért" c. marrista vitacikkében, amelyben persze igen homályosan és gyengén mutatott rá az összehasonlító-történeti módszer lényegére, éppen azt a körülményt róta fel a "komparativisták" bünéül, hogy túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanak az ősnyelvből örökölt tősgyökeres szókincsnek. "Mit is jelent a komparativista számára egy, a multban valóban létezett és most is létező konkrét nyelv, mint például az orosz? Szerinte minden konkrét nyelv két részből tevődik össze. Az egyiket az illető nyelven beszélő nép az "ősnéptől" kapta örökségül - ez a "tősgyökeres" rész. A "tősgyökeres" rész a nyelv változásának, ujitásának alapja. A másik rész az állandó kölcsönvétel. Dehát ebben az esetben milyen szerep jut a saját nyelvét beszélő népnek, ha saját nyelvének "tősgyökeres" része sem tőle származik, hanem egy évezredekkel korábban élő "ősnéptől"? Nem marad más hátra számára, mint meg-megujítani a kapott örökséget, vagy kölcsönvenni szomszédaitól." Ez természetesen nem más, mint egy marrista által rajzolt rosszindulatu karikatura a szótári szókészletnek az összehasonlító-történeti nyelvészek által ábrázolt fejlődési folyamatáról és a történeti lexikológiáról, mely a szókészlet tanulmányozásának összehasonlító-történeti módszerére támaszkodik. Ebben a képben sokminden tudatosan el van ferditve, sokminden pedig egyszerű tudatlanságról tanuskodik. Érdekes, hogy "az új nyelvelmélet" hive mennyire irtózott még attól a gondolattól is, hogy a nyelvnek "tősgyökeres", szilárd szókincs is lehet. Holott az efféle szókincs feltételezése a rokon nyelvcsoporthoz /vagy nyelvcsaládok/ összehasonlító-történeti tanulmányozása szempontjából rendkívül fontos. Be kell azonban látnunk, hogy pl. az orosz nyelv tősgyökeres szláv szókincsének úgy, ahogy az összehasonlító-történeti nyelvészet a reál jellemző elvont etimológiai sikon bemutatja, kevés köze van a konkrét történeti fejlődésében szemlélt orosz nyelv alapszókincséhez,

ahogy azt I.V. Sztálin tanítása értelmezi. Az egyes nyelveknek ezt a legrégibb "tősgyökeres" szókincsét rendszerint csak sematikusan választják külön a rokonnyelvek összehasonlító-történeti vizsgálatából adódó adatok alapján, de nem tanulmányozzák a nép történetével összefüggő eleven történeti mozgásában és fejlődésében, és nem tanulmányozzák történetileg azt a szerepét, amelyet, mint a szemantika és szóalkotás bázisa, a nyelv szótári szókészletének következetes gazdagításában játszik.

Igy Balassa J. professzor a finnugor összehasonlító-történeti nyelvészet eredményeire támaszkodva jellemzi "a magyar nyelv ősi szókincsét" és azokat a szavakat számítja ide, amelyek a finnugor nyelvekkel közösek és "egy egyszerű, patriarchális, halászattal és vadászattal foglalkozó nép szellemi élete mellett tanuskodnak"/ a családtagok, testrészek, továbbá olyan természeti jelenségek nevei, mint: ég, fény, víz, fagy, jég, hegy stb., állatnevek, növényeknek és azok részeinek nevei, ásványok, termelési eszközök nevei, a lakóhelynek és részeinek, továbbá az ételeknek a nevei; a névmások és a névmási határozószók, a mindennapi életben gyakran használt igék, olyan melléknevek, mint: ifju, agg, édes, keserű, kemény, lágy, savanyu, meleg, stb; a számnevek egytől nyolcig, némelyik tízes számnév, a száz és ezer neve/. 20 De a továbbiakban erről az ősi szókincsről csak azt mondja, hogy "gazdagabb volt, mint ahogy mai nyelvtörténeti ismereteink alapján elképzelhetjük" 21 és hogy "a magyar nyelv alapjául szolgált", majd azután "a nyelv története folyamán ráakodott idegen elemeket és a nyelv élő erőivel alkotott új szavakat" az alapszókincsről teljesen függetlenül tárgyalja.

Ily módon az alapszókincsről, az alapszókincs fejlődésének belső törvényeiről és az alapszókincsnek a szótári szókészlet fejlődésében játszott hatalmas szervező, szóalkotó szerepéről szóló sztálini tanítás teljesen új tan a nyelvészetben, mely élesen rávilágít a nyelvi fejlődés utjaira és arra ösztökéli a szovjet nyelvészeket, hogy a történeti lexikológia és a történeti szóképzéstan feladatait az alkotó marxizmus szellemében fogják fel.

4

A szovjet nyelvtudományban történtek kísérletek arra, hogy az alapszókincs fogalmát úgy magyarázzák, mint az egyes nyelvek jelentéstanilag egynemű, azonos típusu és, ennél fogva, jelentéstanilag egyetemes szókészleti bázisát. Így vetette fel az alapszókincs /"osznovnoj lekszicseszkiij fond"/ kérdését V.I. Abajev azokban a munkáiban, amelyekben a nyelvészeti kutatás összehasonlító-történeti módszerét alkalmazta.

Könnyű észrevenni, hogy V.I. Abajev az osznovnoj lekszicseszkiij fond fogalmán egyáltalán nem azt érti, amit a sztálini nyelvelmélet osznovnoj szlovarnőj fond kifejezése jelent. V.I. Abajev feltételezte, hogy "van egy bizonyos alapszókincs, amely azoknak a minden emberi társadalomban feltétlenül szükséges fogalmaknak és viszonyoknak körét foglalja magában, amelyek nélkül emberi nyelv nehezen képzelhető el, ha nem vesszük tekintetbe a glottogónia legkorábbi, kezdeti stádiumait, amelyekkel kapcsolatosan csak homályos találgatásokra vagyunk utalva s amelyeket, úgy látszik, határtalan többértelműség jellemzett. A minden nyelv számára fontos és feltétlenül szükséges szavaknak ez a szigorúan körülhatárolt köre alkotja azt, amit alapszókincsnek minimumnak nevezhetünk." 22

V.I. Abajev koncepciójában tehát az alapszókinsz fogalma a glottogóniai folyamat egységéről, valamint a nyelv és gondolkodás fejlődésének stadialitásáról szóló tanítással párosul és kapcsolódik egybe. V.I. Abajev szerint az alapszókészlet vagy alapszókészleteti minimum jelentéstanilag "az általa kifejezett fogalmakat és viszonyokat" tekintve a világ minden nyelvében az illető nyelvek fejlődésének egy bizonyos stádiumában egy és ugyanaz. "Ide tartoznak a legfontosabb névmások, az első számnevek, a legfőbb anatómiai és kozmikus elnevezések, a rokon kapcsolatok legfőbb terminusai és a társadalmi terminusok, a legfontosabb elemi cselekvéseket és állapotokat kifejező igék; bizonyos esetekben ide kell sorolnunk több állat- és növénynevet is, ha alapos okunk van feltételezni, hogy az illető nép időtlen idők óta ismeri ezeket az állatokat és növényeket." 23

Ugyanerről az egyetemes alapszókészletről s emellett még szabatosabb kifejezésekkel beszél V.I. Abajev "Az oszétek eredete és műveltségük multja a nyelv adatai alapján" 24 c. munkájában. Itt a jelentéstartalmát tekintve minden nyelv számára közös alapszókészletet szembeállítja azokkal "a szavakkal és fogalmakkal, amelyeknek a szüksége csak bizonyos földrajzi viszonyok között, a természeti környezetnek és a műveltség fejlettségének csak bizonyos viszonyai között merül fel", vagyis azokkal a szavakkal, amelyek a különféle nyelvek és különféle nyelvcsaládok alapszókinszében lévő különbségeket meghatározzák és alkotják.

"De, - írja V.I. Abajev, - van a nyelvben a szavaknak és fogalmaknak egy bizonyos meghatározott köre, amelyek nélkül egyetlen emberi társadalom sem képzelhető el, bármely szélességi fokon éljen is, és bármilyen is a kultúrája, technikája, gazdasági élete. Mindezideig nem akadt olyan nép, amely ne tudott volna megnevezni bizonyos testrészeket: a fejet, kezét, lábat, szemet, fület, száját stb; amelynek ne lettek volna szavai a legfőbb kozmikus fogalmak jelölésére, mint az ég, nap, hold, csillag, föld, víz, nappal, éjjel stb; amely ne ismerte volna a rokonsági és társadalmi kapcsolatok bizonyos műszavait, mint anya, fivér, nővér, fiu, leány stb; amely ne különböztetete volna meg a nyelvben a feketét a fehértől, a forrót a hidegtől, a nagyot a kicsitől, az öreget a fiatalától stb; amely ne tudott volna legalább tízig, ötig, vagy háromig számolni; amely ne használta volna az én, te, mi, ti, ki, mi stb. névmásokat; amely ne fejezte volna ki a nyelvben a legelemibb cselekvéseket és állapotokat, mint állni, feküdni, menni, enni, inni, születni, meghalni, nézni stb."

"A felsorolt és minden társadalomban nélkülözhetetlen szavak és fogalmak kategóriái, - folytatja V.I. Abajev, - alkotják a nyelv alapvető, elidegeníthetetlen, 'általános emberi' szókinszét, amelyekhez képest a szavaknak a társadalom számára csak a természet, gazdasági élet és kultúra adott szakaszában szükséges egyéb kategóriáit mint 'speciális', konkrét történeti szókinszet vizsgálhatjuk." 25

Ilyenformán V.I. Abajev a világ minden nyelvére rátukmált "alapszókészletet" általános emberi, nem-történeti, statikus dolognak tartja, amely a nyelv létezésének sajátos metafizikai alapja. "A nyelv a történelem során, - V.I. Abajev szavai szerint, - erősen megváltoztathatja szókinszét, anélkül, hogy megszűnnék az lenni, ami, viszont az alapszókészlet elvesztése a nyelv szempontjából katasztrofális lenne." 26 V.I. Abajev tehát az alapszókinsztől megtagadja a fejlődést, szerinte az alapszókinsz nem gazdagodhat. Sőt egyenesen szembeállítja vele "a gyarapodó szókinszet". Kérdezzük, mi szükség volt V.I. Abajevnek az általa gyártott osznovnoj lekszicseszki

fond "egyetemes jelentéssel bíró" fogalmára? Csupán annyi, hogy meghatározza "a nyelv genetikai hovatartozását és genetikus kapcsolatait." 27

"Magától értetődik, - írja V.I. Abajev, - hogy amikor a nyelvi tények alapján akarjuk kinyomozni egy nép eredetét és tisztázni, hogy milyen más népekhez fűzi ősi rokonság, akkor figyelmünket a szavaknak főképpen azokra a kategóriákra kell fordítanunk, amelyek az alapszókészletbe, nem pedig a gyarapodó szókincsbe tartoznak: a testrészek neveire, a legfőbb kozmikus nevek, a rokonság-nevekre, a szín-, méret-, tér-, életkor- stb. különbségek általánosan elterjedt elnevezéseire, a számnevekre, hacsak tizig is, a névmásokra, a használatosabb /cselekvéseket és állapotokat jelentő/ igékre. Az osztét nyelvben ezeknek a szavaknak a többsége az indoeurópaiból származik." 28 Nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy - a szempontok minden különbözősége mellett - azok a szókategóriák, amelyeket V.I. Abajev a nyelv alapszókincsébe utal, csodálatos módon azonosak azokkal a szókategóriákkal, amelyeket A. Meillet "a közös indoeurópai szókészlet alapvető részéhez tartozónak" tart. 29

5

A nyelv szerkezetéről és jellemző ismérveiről szóló sztálini tanításban az alapszókincs konkrét történeti fogalom. Az alapszókincs a nyelv történeti mozgása során az illető nyelv általános szótári szókészletének szilárd, de történetileg fejlődő lexikológiai-jelentéstani és szóalkotási bázisa. A nyelv alapszókincsét történelmi fejlődésének minden időszakában, ha más és más módon is, de összekötik a nyelv szókészletével a szóalkotás törvényszerűségeinek fonalai. Az alapszókincs tehát befolyással van azokra a módokra és formákra, amelyek szerint a nyelv általános szótári szókészlete gazdagodik és meghatározza történelmi fejlődésének belső törvényszerűségeit. A nyelv teljes szótári szókészletének fejlődése viszont feltétlenül visszautkröződik az alapszókincs fejlődésén. Ilyenformán az egyes nyelvek alapszókincese s az alapszókincsét magában foglaló általános szótári szókészlete között szoros szerkezeti összefüggés van, amelyet a nyelv történelmi fejlődésének belső törvényszerűségei határoznak meg. A nyelv általános szótári szókészletének különféle lexikológiai-jelentéstani és szóalkotási rendszerei vagy kategóriái mintegy támpontjaikra s egyben kiindulási pontjaikra, az alapszókincshez tartozó szavakra támaszkodnak. Például a mai orosz nyelvben a vüszotnűj /magassági/ szóból eredő vüszotnik/magassági repülőgép/ szó a vüszota /magasság/ szón keresztül a vüsz-ok-ij /magas/ szóval függ össze; v.ö. vüse, vüsz', vüszit'szja, povüszit' - povüsat', vozvüszit', prevüszit', vüszsij, vüšina, vüska /magasabban, magaslat, függ, felemel, emel, túllép, magasabb, magasság, torony/ stb. A szkorosztnoj /gyorsasági/ szóból eredő szkorosztnik /gyorsasági repülőgép/ a szkoroszt' /gyorsaság/ szón keresztül az alapszókincshez tartozó szkorűj /gyors/ szón alapul, amelyből a szkoro, naszkoro, szkoroszt', szkorosztnoj, uszkorit' - uszkorjat' /gyorsan, sebtében, gyorsaság, gyorsasági, meggyorsítani, gyorsítani/ élő szócsalád és számos szkoro- előtagu összetett szó származik, mint pl. szkorohod, szkoroszpelka /kengyelfutó, koránérő gyümölcs/ stb.

Ilyenformán a mai orosz nyelvben a származékszók nagyszámu sorai vagy rendszerei az alapszókincsből, mint saját szóalkotási és szemantikai bázisukból erednek. Ezekben a képzett szósorokban

vagy rendszerekben nemcsak az a szó /gyökérszó vagy nem-származékszó/ állandó, amely, mivel az alapszókincshez tartozik, mintegy összetartja ezeknek a soroknak a belső egységét, hanem állandó némelyik származékszó is és, ami különösen fontos, a képzett szavaknak némely tipikus mintái, a szóképzésnek történetileg állandó módjai szintén állandók. Közismert dolog pl., hogy elvont főneveket minőséget jelentő melléknevek tövéből -oszt' képző segítségével az orosz irodalmi nyelv írásbelileg igazolható történetének minden időszakában képeztek. V.ö. az Igor-énekben r"poszt', bueszt' v.ö. ugyanott: buisztvo, muzsesztvo /erőszakosság, bátorság/.

Már a XIX. század második felében kimondták azt a gondolatot, hogy a szóképző elemek olykor még a ragoknál is szilárdabbak, amelyek mondattani funkcióikkal egyetemben szintén változékonyak. "A képzők rendeltetése állandóbb, tartósabb" - írta A.L. Gyuvernua "A szláv szóképzés történelmi rétegződéséről" c. munkájában. 30

Ha a nyelv szótári szókészletének történetébe mélyebben behatolunk, akkor a nyelv alapszókincsé és a szókészlet többi része közötti kölcsönhatásnak egy másik oldala is elének tárul. Az alapszókincs, miközben alapul szolgál a nyelvnek a szóképzéshez, egyúttal jelentős mértékben megszabja a szóalkotás történeti módjait, irányítja és a szóképzés törvényszerűen fejlődő és történetileg változó típusainak és kategóriáinak megfelelően szabályozza az új szavak képzésének társadalmi gyakorlatát.

Íme néhány példa az orosz nyelv szótári szókészletének történetéből, amelyek azt bizonyítják, hogy az ugyanazon szóból képzett és az alapszókincsbe kerülő új szavak képzési módjai a nyelv fejlődésének különböző időszakaiban megváltozhatnak:

1. A szóalkotás rendjét a nyelv sajátos, élő morfológiai és lexikológiai viszonyainak rendszere határozza meg. Pl. a nauka /tudomány/ szónak /óorosz nauk" és naucsenie/ az orosz irodalmi nyelvben már a XVI-XVII. század óta van írásos nyoma. A hozzátartozó melléknevet összetétel segítségével alkották. Ezt a szerepet a XIX. század negyvenes éveitől kezdve a naukoobraznűj /tudományos/ szó töltötte be. Pl. Gercen naplójában 1843. augusztus 18. dátummal ez áll Schellingről: "Ahogy kifejti tudományának alapjait, egyre nehezebbé és esetlenebbé válik; érzed, hogy az ő megoldása nem megoldás, hogy mindent köd borít, hogy semmi sem szabad. Hovatovább teljesen letér a tudományos utról /osztavljajet naukoobraznűj put'/ és a legexcentrikusabb miszticizmusba vész, a sátánt, a csodákat, a feltámadást, a lélek alászállását magyarázza au pied de la lettre." V.G. Belinszkijnek N.V. Sztankevicshez intézett levelében /1893. szept. 29.-okt. 8./: "Mne szladko dumat', csto ja, lisennűj ne tol'ko naukoobraznogo, no i vszjakogo obrazovanija, szkazal pervűj neszkol'ko isztin, togda kak premudrűj universzitetszkij szinedrion porol lics'." /Édes elgondolnom, hogy én, akinek nemcsak tudományos, de semmiféle képzettségem nincs, én elsőnek mondtam ki néhány igazságot akkor, amikor a bölcs egyetemi szanhedrin ostobaságokat fecsegett/.

Sokkal természetesebb és közvetlenebb lett volna ha a nauka szóhoz rögtön a naucsnűj melléknevet alkotják meg /v.ö. azbuka - azbucsnűj = abc - betűrendes; szkuka - szkucsnűj = unalom - unalmas stb./ . De a naucsnűj mindenekelőtt a naucsit' /megtanít/ igével került kapcsolatba /v.ö. primetnűj - primetit' = figyelemreméltó - megfigyel; otlicsnűj - otlicsit' = különböző - különbözik; presztupnűj - pre-

sztupit' = vétkes - vétkezni; privücsnűj - privukat' = szokásos - hozzá szokni stb./.

Ezenkívül a naucsűj szó egy lexikológiai sorban egyesítette volna a naucsit' és nauka szavakat, azt a hitet keltve, hogy a nauka a naucsit' ige nyomán cselekvést és annak következményét jelenti /de v.ö. ucsit' - naucsit', priucsit', otucsit' stb. = tanít - megtanít vmire, ránevel vmire, leszoktat vmről/. A népnyelvben a nauka szónak volt is cselekvést kifejező jelentése /pl. otdavat' v nauku = tanulásra ad/. V.ö. I.A. Krilovnál:

Éto, scsuka,
Tebe nauka:
Vpered umnee bit'
I za mšami ne hodit'.

/Ez, te csuka, szolgáljon tanulságodul: légy ezután okosabb s egerek után ne szaladj./

Puskin Anyeginjében:

Ego primer - drugim nauka.

/Példája másoknak tanulság/.

Abban, hogy a nauka szó bekerült a XVIII-XIX. századi orosz nyelv alapszókincsébe, nem kell kételkednünk. A XIX. században megalkotják a naucsűj szót és ezzel állandósul a nauka - naucsit' - naucsűj szavak között a szóképzési és nyelvtani kapcsolat.

A. Taraszenkov doktor, aki Gogolt kezelte, "Gogol életének utolsó napjai" 31. c. cikkében említi Gogollal folytatott beszélgetését: "Nem emlékszem, hogy miért használtam beszélgetés közben a naucsűj szót; ő /Gogol/ hirtelen abbahagyta az evést, tágranyílt szemmel néz a szomszédjára és elismétli néhányszor az általam mondott szót: naucsűj', naucsűj' - és mégis mindnyájan azt mondjuk, hogy naukoobraznűj'; ez ügyetlen, amaz sokkal jobb."

J.K. Grot akadémikus a Dal-szótárt elemezve a következő szavakat mint a XIX. század 20-50-es évei között képzett új szavakat jelöli meg: naucsűj, projavlenie, dejatel', otcsetlivűj, nasztroenie, svorcsesztvo, szposztavlenie, szderzsannoszt', ploszkogor'e /tudományos, megnyilatkozás, tényező, világos, hangulat, alkotás, összehasonlítás, fenntartás, fennsík/ stb.
32

2. Azok közül a nagyszámu és változatos jelentésű szavak közül, amelyek a dum- tölelemet foglalják magukban /dumat', duma = gondolkodni, gondolat; óorosz dum'űj, dum'c, dum'nik, dum'ca stb./, alakítani felépítésével és sajátos származékai-val kiemelkedik a zadumat'szja /eltűnődik/ és vdumat'szja /fontolgat/ ige. Belőlük származnak olyan fontos szavak, mint zadumcsivűj /tűnődő/, zadumcsivoszt' /tűnődés, mélaság/; v.ö. még prizadumat'szja /gondolataiba merül/ és vdumcsivűj /elmélyedő/, vdumcsivoszt' /elmélyedés/. Mindezek a szavak elég késői eredetűek /v.ö. a következő -szja nélküli igéket: dumat', podumat', vidumat', zadumat', pridumat', nadumat' = meggondolja magát, rájön valamire./

A zadumat' igéről tudjuk, hogy a XVII. századnál nem előbb keletkezett. A korábbi keletű orosz szövegekben semmi nyoma, hogy használták volna. A.P. Jevgenyev "A bilinák nyelve XVII. századi feljegyzésekben" c. disszertációjáról írt ismertetésében mondja: "A Mihail Potokról szóló XVIII. századi, 'Elbeszélésekben' igen sok szó van, amelyeket Szreznjevszkij nem vett be a maga 'Adalékjai' közé, a Tudományos Akadémia Orosz Szótárának adatai közt pedig csak egy XVIII. századi idézetben szerepelnek, noha ezek a mai orosz irodalmi nyelv szavai. Pl.: zadumat'szja, szszuzsat', naszkucsit', podluj /eltűnődik, kölcsönöz, untat, aljas/ stb." 33

Az orosz zadumat'szja szónak a többi szláv nyelvben is megvan a megfelelője: az ukránban zadumuvatiszja, zadumatiszja, a lengyelben zadumać się és a csehben zadumati se. Nem kétséges, hogy mindezek a szláv szavak aránylag nem régi eredetűek és hogy közöttük szoros összefüggés van. A zadumat'szja igét a dumat' igéből képezzük a zaszmotret'szja, zagljadet'szja, zagovorit'szja, zaszidet'szja, zaguljat'szja, zaszit'szja /megbámul, elbámul vmin, sokáig beszél, elüli magát, vigad, leél/ stb. típus mintájára, az élő népi igeképzési típus alapján, amely a XV-XVI. századnál nem korábban állandósult. A zadumat'szja szóból képezzük a zadumcsivüj szót ugyan csak az e korban aktív képzési módnak /igetből melléknév/ megfelelően. Ez a szó a XVIII. századi orosz irodalmi nyelvben keletkezett és az egyszerűbb, átlagos stílusban volt használatos.

M. Popov "A néma" c. vígjátékában: "No ja zselal bü videt' tebja poveszalee: zadumcsivoszt' tvoja menja szokrusaet" /Szeretnélek vidámabbnak látni: elkeserít a mélaságod/ /az uraság beszédében/. 34

Ugyancsak M. Popov "Anjuta" c. vígoperájában mondja Anjuta:

"A! batjusko, tebja i ne vidala ja, A éto vsze, ej, ej, zadumcsivoszt' moja!"

/Óh! bátyuskám, meg sem láttalak,
De mindennek, ej, ej, mélaságom az oka/. 35

M. Popov "Találd ki azt is, amit nem mondtak" c. vígjátékában: "On v takoj zadumcsivoszti, csto i menja ne vidit" /Annyira el van merülve, hogy engem se lát/. 36 Az orosz zadumcsivüj, zadumcsivoszt' szavakat mind az irodalmi nyelv, mind a tájnyelvek ismerik. Az ukrán nyelvben is általánosak: zadumcsiviszt' zadumcsivij /v.ö. az ukrán zaduma, zadumka, a lengyel zadum és zaduma, a cseh záduma, az orosz tájnyelvi zadumka; az ukrán zadumovati, lengyel zadumać, zadumac'sie, cseh zadumati, zadumati se/.

Nem kétséges, hogy a cseh zadumčivost, zadumčivý szavakat az orosz nyelv hatása alatt alkották. V. Kiparsky aboan a munkájában, amelyben a cseh filozófiai terminológia megteremtőjének tartott Antonin Marek "Logikájában" 37 előforduló neologizmusokról ír, a zadumčivost szót Marek új képzésének mondja /a német Schwärmerei-nek megfelelően; v.ö. a lengyel nyelvben a XIX. század elején zadum - Tiefsinn, Melancolie/ és a megfelelő orosz szóval hozza kapcsolatba. 38

Az orosz értelmező szótárak a zadumcsivüj, zadumcsivoszt' szavakat a XVIII. század végéről keltezik. Az Orosz Akadémia Szótárai orosz közszóknak, az irodalmi nyelvben általánosan használt szavaknak tekintik. Az A.A. Sahmatov szerkesztette akadémiai szótár /Az Orosz Nyelv Szótára/ Krilov, Puskin, Zsukovszkij, Lermontov, Kirejevskij műveiből idéz példákat e szavak használatára. 39

A zadumat'szja - zadumivat'szja ige jelentései a XVIII-XIX. század folyamán nem változtak lényegesen. Az alapjelentés /egészen átadja magát a töprengésnek, tündésnek, gondolataiba mélyed/ csak elmélyült a maga mivoltában, tartalmában, egyre szélesebb-körü szövegösszefüggésben lesz közkeletű, főleg a huszas-harmincas évek romantikus szépirodalmi műveinek nyelvében /v.ö. Gogol "Májusi éjében": zadumavsijszja vecser =,méla est'/.

Ezenkívül a zadumivat'szja igében még két jelentésárnyalat bontakozott ki. Az egyik a mély töprengés állapotának, mint a lelki megbetegedés, a beteges melankólia tünetének a magyarázata nyomán fejlődött ki. A zadumivat'szja az egyszerű beszédben azt kezdte jelenteni: buskomorságba, lelki zavarodottságba esik. Pl. Szaltikov-Scsedrin "Ártatlan meséiben": "Mavra vüraszalas' szkromnee i govorila, csto barin zadumivaetszja, csto na nego nahodit" /Mavra egyszerűbben fejezte ki magát és azt mondta, hogy az uraság buskomorságba esett, ami rá szokott jönni más-kor is./

A zadumat'szja ige másik jelentésárnyalata azokkal a módbeli megjelölésekkel volt kapcsolatos, amelyek a használatban a tagadásnak vagy intelemnek, feltételelességnek a kifejezése révén honosodtak meg. A zadumat'szja szóban határozatlanságra valló utalás bontakozott ki, s ezzel kapcsolatosan a ne zadumat'szja ezt az értelmet kapta: bátran és tétovázás nélkül határozni. Pl. Sz.T.Akszakov "Családi krónikájában": "Ona znala, csto Alekszej Sztepanovics ne zadumaetszja umeret' za nee" /Tudta, hogy Alekszej Sztepanovics nem tétovázik meghalni érte/. 40 A zadumat'szja ige alapján jött létre a XVIII. században a prizadumat'szja, 'elgondolkozik' származékige, amely erőteljesebben népies színezetűvé vált.

A zadumcsivüj melléknév, amely kezdettől fogva azt jelentette: hajlamos a töprengésre, a magába szállásra, gondolataiban való elmélyedésre, a XIX. sz. tizes-huszas éveiben az u.n. romantikus irodalom kedvelt szava volt. Kifejezőereje megnőtt, értelmi súlya meggyarapodott. Új jelentésárnyalatok jelentek meg benne: ábrándos, mélyen magábaszálló s félrevonuló, hallgatag és zárkózott /és néha rejtélyes/. A zadumcsivüj szót a szem, a tekintet, a fej, az arc stb. epithetonjaként kezdték használni.

V.ö. L.Tolsztojnál /"A kamasz" c. művében/ a "romantikus" frazeológia megsemmisítésére irányuló igyekezetet: "Hlopotun'ja-hozjajka otvorjaet szkripjascsie vorota, vügonjaet zadumcsivüj korov na ulicu" /A szorgos gazdasszony kitarja a nyikorgó kaput, a méla teheneket kihajtja az utcára./

A zadumcsivüj melléknév jelentésének fejlődése a zadumcsivoszt' szó használatában is visszatükröződik. De ezen túlmenően a zadumcsivoszt' szó tartósan bekerült néhány expresszív képes kifejezésbe, melyek a XIX. sz. első harmadában uralkodó romantikus stílusban keletkeztek: vüiti iz zadumcsivoszti /felriad a töprengésből/, pogruzit'szja v zadumcsivoszt' /töprengéseibe merül/, ocsnut'szja ot zadumcsivoszti /felocsudik a töprengésből/, raszszzejat' vagy razognat' zadumcsivoszt' /elüzi a mélabuját/ stb. Rögtön feltűnik, hogy e kifejezések némelyikében a zadumcsivoszt' szó a gruszt', pecsal', unüne /szomorúság, bánat, levertség/ szavakkal egyenértékű.

Képzésmód tekintetében a zadumat'szja és zadumcsivüj szóval szorosán összefügg a vdumat'szja /meggondol, fontolgat/ és vdumcsivüj /elgondolkozó/ szó. Ezek jóval később, a XIX. század huszsnegyvenes éveinél nem előbb bukkannak fel az orosz irodalmi nyelvben. A Dal-Szótár előtt egyetlen orosz értelmező szótárban sem fordulnak elő. A Dal-Szótárban olvassuk: "vdumat'szja, vdumüvat'szja vo csto: elmélyülni a gondolkodásban, alaposan, minden oldalról meghányi-vetni, fontolgatni a dolgot; úgy dolgozza bele magát valamibe, hogy közben tűnődik rajta. Zadacsja ne mudraja, a ne vdumavsisz', ne resis' /a feladat nem nehéz, de ha nem hányod-veted meg, nem bírod megoldani/. Vdumcsivüj: aki el tud mélyedni valamiben, aki meg tud fontolni valamit, behatol a gondolatokba, valamit ésszel fölér. Vdumcsivoszt': a megfontolt ember tulajdonsága, sajátsága."

41 A vdumcsivüj szóhoz a ,képes, hajlamos behatolni, elmélyedni valamiben' jelentésen kívül később a következő jelentésárnyalat fejlődik ki: ,megfontoltságot, komoly, összpontosított gondolatot kifejező.' 42

3. A narod /nép, sokaság/ szó az orosz nyelv fejlődésének már legrégebbi időszakában bekerült az alapszókincsbe és alapját alkotta a narodnüj, narodnik, narodsztvo /népi, népies v. narodnyik, sokaság/ stb. származékszók csoportjának. 43 A XVIII. század legelején, de lehet, hogy a XVII. században is, a narod szóból képezik az obnarodit és obnarodovat igét 'néppel betelepíteni', 'benépesíteni' jelentésben. Nem sokkal később ugyanezt a szót használni kezdik a francia publier ige /v.ö. publication = publikáció/ jelentésében és a szó ekkor a következő jelentést veszi fel: 'az egész nép előtt kihirdet, az egész nép tudomására ad valamit' /lásd a XVIII. századi és XIX. századeleji orosz akadémiai szótárakat/.

V.ö. M.M.Scserbatovnál: "Polozszeno vszemja vükupa onüm imenijam dva goda po obnarodovanii, csto ono prodano" /Az illető birtokok visszaváltási idejéül a benépesítés utáni két évet jelölték meg attól számítva, hogy eladták őket/." 44

A.P. Szumarkov "A helyesírásról" c. értekezésében irt a "nyelvünkben meghonosodott afféle illetlenségekről", mint obnarodovat - 'közvetetni' jelentésben, preszledovat - 'törekszik' jelentésben. 45

Az obnarodovat mellett a XVIII. században ugyancsak 'közvetetni' jelentésben használják az obnarodit és obnarodsztvovat képzéseket. V.ö. Ant. Kantyemir V.szatirájában: "... obnarodsztvua vsze, csto tot objavljal v tajnu, kak drugu..." /...közölve mindazt, amit amaz titoknak tartott, mint barátjával.../

Ugyanennél a Kantyemirnél olvasható az I.szatirához irt 'Megjegyzésekben': "Piszal... dlja odnogo tol'ko provozsdenija szvoego vremeni, ne nameren buducsi obnarodit" /csak egy kortársa számára irt, nem szándékozott semmit közvetetni./

A XVIII. század második felében az obnarodovat szó 'nyilvánosságra hozni', 'általános tudomásulvétel végett közölni', 'közvetetni' jelentéssel bekerült a hivatalos nyelvbe /v.ö. pl. 1794-ből a "Teljes törvénytár" 17.264. számában: "Povelevaem utverzsdennüj nami... manifeszt prikazat'... napecsatat' i ... torzsasztvenno, edinoobrazno i povszjudu v edinoe vremja obnarodovat" = elrendeljük az általunk szentesített ... kiáltványt parancsként végrehajtani... kinyomtatni és ünnepélyesen, egyöntetűen, s mindenütt ugyan -

abban az időpontban közhirrre tenni/. 46 De az obnarodovat' szóval párhuzamosan a XIX. század eleji orosz újságok publicisztikai nyelvén az opublikovat' szinonimát is használják, amely nyilván a publikacija /közlemény/ szó hatása alatt honosodott meg.

Igy gazdagodik az orosz nyelv szótári szókészlete az alapszókins alapján, a belőle kiinduló ösztönzések és indítékok hatása alatt.

Mivel az alapszókins a nyelvnek és a nyelv szótári szókészletének fejlődésével együtt fejlődik és fokozatosan új minőségi, új szerkezeti elemeket halmoz fel, azért nyilvánvalóan történelemellenes és hibás lenne, ha az alapszókinsnak és a belőle létrejött s ujonnan létrejövő származékszóknak viszonyát a hagyományos elvont etimológiai síkon képzelnék el.

A sztálini nyelvelméletnek megfelelően a nyelv alapszókinsége egyáltalán nem csak azokból a gyökérszavakból áll, amelyek mintegy a magvát alkotva kerülnek belé. Az alapszókins, amely változik és bővül, konkrét történelmi fejlődése során - a társadalmi szükségletektől függően és a nyelv történelmi fejlődésében érvényesülő belső törvényeknek megfelelően - a szóalkotás történetében más és más módon használható fel. Sőt egy és ugyanazon alapszókinsbeli szavak is a nyelv fejlődésének különféle időszakában más és más szóláncolatok vagy szósorok alapjai lehetnek. Az alapszókins bázisán történő szóképzés módjai történetileg változnak.

Magától értetődik, hogy a nyelvfejlődésnek a szóalkotás fejlődésében megnyilvánuló belső törvényei azokat a szabályokat is érintik, amelyek szerint a morfémeket egységes szóvá kapcsoljuk.

A szóképzés formáinak, a morfémelek összekapcsolását igazgató szabályoknak önkényes megváltoztatása a szókészlet egész rendszerét megváltoztatja. Jellemzőek azok a verssorok, amelyeket N.Oszipov "A fonákjára fordított vergiliusi Aeneis" című "tragikomikus elbeszélő költeményének" 4. részében Pythia mond:

"Kak edki troi ne poszutcsis',
Tak na tosne zazsivotit;
Na vszem nüt'e tū zazseludcsis'
I na vorcsale zabrjusnit.
A eszli pozubit zsevalo,
Ne zaszerdcsit uzs toszkovoalo,
I vsze ujdilo procs' sztrusztit;
Szbedjatszja kucsi vsze v zabudku,
Szkrucsinis' vszju szvoju izbudku,
I uletelo szgolodit...
stb.

/Zagyvalék szöveg. Magyarázata
lásd a továbbiakban. - ford./

"Sybilla asszonynak ez a zagyva fecsegése" azon az igen egyszerű elven alapszik, hogy a szomszédos szavakban az igetövet és név-

szótövet felcseréli egymással és az igéből képzett névszókat a -ka és -lo képzőkkel egységesíti. Így "a választékos stílus a fonákjára" fordul. Pl.: "Kak edki troi ne poszutcsis" /ha három eszig nem nap-ol/ ehelyett, hogy "Kak troi szutki ne poes" /ha három napig nem eszel/; "Ne zaszerdcsit usz tuszkovalo" /az epeszi már nem vedol/, ehelyett, hogy "Ne zatoszkuet usz szerdce" /a sziv már nem esedez/; "I vsze ujdilo procs' szgrusztit" /s az egész mulit elbubánol/, ehelyett, hogy "I vszja gruszt' procs' ujdut" /s az egész bubánát elmulik/, stb.

6

Az alapszókinsnek a szóképzés terén végbemenő fejlődését vizsgálva feltétlenül figyelembe kell vennünk a tőszavak és származékszók kölcsönös viszonyában beálló történeti változásokat, be kell hatolnunk azokba a különféle folyamatokba, amelyek során a szóképzésnek új lexikológiai központjai alakulnak ki s az alapszókins ujonnan keletkezett tőszavakkal bővül.

Pl. aligha vonható kétségbe, hogy a plot, plotina, plotnűj /tutaj, gát, sűrű/ /innen plotnoszt', uplotnit' = sűrűség, sűrít/ és plotnik /ács/ szó az alapszókinshez tartozik.

A mai közfelfogás és szóhasználat szemszögéből tekintve mindezeket tőszóknak kell tartanunk. 47 Mindegyikük - az elszigetelődött plotina /gát/ szó kivételével /v.ö. mégis Dal Szótárában: plotinnűj, plotinscsik = gátas, aki gátat készít/ - egy-egy külön szócsalád alapszava: plot, plotovoj, plotovcsik, /tutaj, tutaj-, tutajos/; plotnűj, plotnoszt', plotno, plotnet', uplotnit' - uplotnjat', uplotnit'szja - uplotnjat'szja, uplotnenie, uplotnennűj, uplotnenoszt' /sűrű, sűrűség, sűrűn, sűrít, megsűrűsödik, sűrítés, sűrített, sűrítettség/; plotnik, plotnicsat', plotnickij - plotniccszkij, plotniccsesztvo, plotniccsij /plotniccsaja artel'/, plotniccsnűj /plotniccsnűj insztrument/ /ács, ácsolni, ácsolt, ácsmesterség, ács-, pl. ácsszövetkezet, ács-, pl. ácsszerszám/.

Érdekes, hogy már a XIX. század huszas-harmincas éveitől kezdve kezdenek kifejlődni a szplotit' /összekovácsolni/ igének és a belőle képzett szploccsennűj, szploccsennoszt', szploccsenie /egyesült, összetartás, egyesítés/ származékoknak az átvitt jelentései, amelyek ezt a szósort egyre jobban eltávolítják a plotit' /ácsolni/, szplotit' /összeácsolni/ szakmai jelentésű szavaktól.

A keleti szláv nyelvekkel foglalkozó nyelvtörténészekre vár az a feladat is, hogy történetileg vizsgálják a plot, plotit' /tutaj, ácsolni/ szavaknak a pleszti, plet', pletén' /fon, ostor, fonat/ stb. szavaktól való elszigetelődését.

Ugyanigy aligha lehet a mai orosz nyelvben egy szócsoporthoz sorolni és egymással közvetlen kapcsolatba hozni a szmet' /mer/ és szmelűj /bátor/ szók származékait /szmeloszt', szmel'csak = bátorság, vakmerő ember; oszmelet', oszmelit'szja - oszmelivat'szja = nekibátorodik, merészkedik; v.ö. az óoroszban: szmel'sztvo = szemtelenség, arcátlanság/.

Számtalan etimológiai szócsoporthoz idézhetünk, amelyek az orosz nyelv fejlődése során több önálló s részben az alapszókinsbe is bekerült szóképzési bázisra oszlottak fel. Pl.:

a/ szplet', szpelűj, szpeloszt', pereszpet', vüszpevat', doszpevat'

/érik, érett, érettség, tulérik, beérik, megérik/ stb;

b/ szpeh, szpesit', szpeska, naszpeh, szpesnűj, poszpesit', poszpesnűj /sietség, siet, sietés, settében, sietős, siet, elsi-
etett/ stb. /v.ö. podoszpet' = idejében odaér/;

c/ uszpeh, uszpevat', uszpevaemoszt', uszpesnűj, uszpesno, bezuszpesnűj /siker, halad, előmenetel, sikerült, sikerrel, si-
kertelenül/ és ehhez hasonlóak.

Az orosz nyelv szótári szókészletének történeti fejlődése során ezekhez járultak még a jelentéstörténetileg bonyolult priszpeh, priszpesnik /eredetileg: az a személy, aki segít a főzésben, a kenyérsütésnél, majd laboráns, és később: cinkos, valakinek a hive, követője/, doszpeh /vértet/ stb. szavak.

Az írott nyelvben használatos szlávizmusok közül ezekkel a "szócsaládokkal" kapcsolatos egyfelől a preuszpejanie, preuszpevat' /sikeres előrehaladás, sikert ér el/ szó, másfelől a szposzpesesztvovat' /hozzájárulni, segíteni/ szó /v.ö. poszpe-
senie = sietség/. 48

Történeti szempontból különösen érdekesek a szled /talp, láb-
nyom/ és a belőle származó naszlednik /örökös/ és poszlednűj /utolsó/ szavakból létrejött szócsoporthoz és képzett szavak, amelyek szintén bekerültek az orosz nyelv alapszókincsébe.

Egyfelől: szled, szledit', vüszlezsivat', doszledit', poszle-
dit', proszledit', uszledit', szledopüt /nyom, valakinek a nyo-
mát követi, kinyomoz, valakit valameddig követ, leleskedik,
megfigyel, szemmel tart, nyomozó/ stb. /v.ö. naszledit' = nyomot
hagy/; másfelől: szled, szledovat', poszledovat', poszledovatel',
poszledovatel'nűj, poszledovatel'noszt' /nyom, következik, kö-
vet valakit valamiben, követő tanítvány, következetes, követke-
zetesség/ - bonyolult és sokrétű elágazásaikkal együtt:
szledovatel', szledsztvie, szleduet, szledovatel'no /vizsgáló-
bíró, következtetés, kell, következtetésképpen/; iszzszledovat',
iszzszledovatel', iszzszledovatel'szkij /kutat, kutató tudós, ku-
tató/; az ősláv preszledovat' kogo-csto /üldöz valakit, vala-
mit/ szó, melynek jelentése a XVIII. sz. irodalmi nyelvében vál-
tozott meg és a preszledovat' csto homonima 'feltár, megszerez
valamit' jelentésben, preszledovanie, preszledovatel' /üldözés,
üldöző/; harmadszor: naszledovat', naszledie, naszlednik, naszled-
sztvo, naszlednűj /örököl, örökség, örökös, örökség, /trón/örökös/;
negyedszer: poszlednűj, poszledüs /utolsó, a legkisebb gyerek/.

Könnyen megfigyelhető, hogy az alapszókincs alapján képzett új
szavak képzésével az egyes korokban homonimák, homonim tövek,
homofon morfémelek kialakulása jár együtt, pl.: szledsztvie
'következtetés' jelentésben/ és szledsztvie /'nyomozás' jelen-
tésben/; preszledovat' /követi a gyilkost/ és preszledovat'
'követi - saját célját/; v.ö. osznova /szövegnél a hosszanti
fonalak/ és osznova /'alap', 'indok' jelentésben/; otkazat' komu
v csem /megtagad valakitől valamit/ és otkazat' komu csto /meg-
parancsol valakinek valamit/ stb.

A származékigék, az igéből képzett főnevek és származékmellékne-
vek területén a homonimák keletkezésének aktív folyamatai az
orosz nyelvben az alapszókincs alapján szigorúan megszabott bel-

ső fejlődéstörvények szerint folynak. Például: perelozsit' /áthelyez valahová/ és perelozsit' /tul sokat rak valahová/, peregruzit' /átrak egyik helyről a másikra/ és peregruzit' /tulterhel/; sztjanut' /összehuz, összefüz/ és sztjanut' /lehuz, elcsen/; szveszti /valamihez vezet/ és szveszti /levesz valamiről/; proszmotret' /átfut - a könyvön/ és proszmotret' /átsiklik - a hibán/ stb.

Az orosz irodalmi nyelv fejlődése során tőszóknak homonimákká váló differenciálódását a russzicizmusok és szlávizmusok kölcsönös viszonya és kölcsönhatása még bonyolultabbá tette. A russzicizmusok és szlávizmusok egyes homonima-sorai vagy összeolvadtak, vagy ellenkezőleg, egyik a másikat kiszorította. Így a XVIII. századi orosz irodalmi nyelvben sok homonima volt, amelyeket stílus-határok választottak el egymástól. Például: a rasztozsit' szó 'szétszór', 'elűz' jelentésben az emelkedett stílus szava /Puskin "Kol'na" c. művében: "Polki vragov ja rasztozsil" = az ellenség seregeit szétszórtam/, 'elsikkaszt' jelentésben pedig az átlagos és egyszerű stílusé; a razresit' szó 'feloldoz' jelentésben az emelkedett stílus szava, 'megereszt' jelentésben az átlagos és egyszerű stílusé; a ponosznij szó 'gyalázatos' jelentéssel az emelkedett stílusban, a ponosz /hasmenés/ szóból képzett melléknévként pedig a nép nyelvében használatos; az otrugnut' szó 'felnyit', 'kiejt', 'kijelent' jelentéssel az emelkedett írásmódban, 'kihány', 'felbőfög' jelentéssel pedig a nép nyelvében használatos, stb.

A homonim russzicizmusok és szlávizmusok gyakran antonimákat, vagyis ellentétes jelentésű szavakat alkottak, pl. az orosz von', vonjat', vonjucsij, vonjucska /büz, büzlik, bűdös, görény/ és az egyházszláv blagovonie, blagovonnij /tömjénillat, illatos/; v.ö. zlovonie, zlovonnij /büz, bűdös/.

Már a felsorolt példákból is kiderül, hogy az alapszókinestől elszigetelődő számos származékszó a nyelv szótári szókészletének különféle speciális vagy stilisztikai szempontból elhatárolt területein marad és itt fejt ki kisebb vagy nagyobb produktivitást.

Például a sztrah /félelem/ szótól még a XVIII. században vagy a XIX. század elején elszigetelődik és specializálódik a sztrahovat', sztrahovka /bebiztosít valami ellen, biztosítás/ és később a sztrahovoj /biztosítási/ szó /sztrahovoe pismo = a XIX. század 60-70-es éveitől kezdve 'ajánlott levél'/; v.ö. a mai orosz nyelvben átvitt jelentéssel: peresztrahovka, peresztrahovcsik, peresztrahovat'szja /viszontbiztosítás, viszontbiztosító, viszontbiztosít/.

A vjanut' /hervad, fonnyad/ szótól /uvjanut' - uvjadat', uvjadanie, zavjanut', povjanut', vjalüj, vjaloszt' = hervad, hervadás, elhervad, hervadt, hervadtság stb/ a vjalüj /vjaloszt'/ azó révén elszigetelődik a vjalit', vjalenuj /szárit, száritott/ szó.

Érdekes, hogy a mai orosz nyelvben a vjalüj szó közvetlen jelentése /v.ö. vjalüe cvetü, vjalüe ovoscsi = hervadt virágok, fonnyadt zöldségfélék/ egyre jobban gyengül, egyre ritkábban használatos: szemlátomást az átvitt jelentés használata kerekedett felül: vjaloe nasztroenie, vjalüj harakter /hervadt hangulat, hervadt jellem/.

A gad /féreg; származékai: gadina, gadjuka = csuszó-mászó, kígyó/ szóból ágazik ki egyfelől a gadit' /lerondit/ szó különféle jelen-

téseivel /v.ö. izgadit', nagadit' = elrutit, bepiszkit/ és a gadoszt', gadlivüj /undokság, undorító/ szó, másfelől pedig a tőszóvá lett gadkij /ronda/.

A szóképzlet gazdagodásának, mégpedig az alapszókinsz alapján képzett új szavak révén történő gazdagodásának történelmi folyamatait a szavak és szótövek bonyolult és sokrétű jelentésváltozásai kísérik.

7

A nyelv alapszókinszének és a szótári szóképzlet többi részének történeti elemzése, a szavak kölcsönös áramlásának, mégpedig az általános szótári szóképzlet területéről az alapszókinszbe és fordítva történő áramlásának tanulmányozása révén természetesen arra a következtetésre jutunk, hogy a gyökérszóknak a szóképzésben játszott szerepét, ugyancsak az alapszókinsz fejlődésének folyamatait, az alapszókinsznek új szavakkal, tőszavakkal és származékszókkal történő kiegészülését a maguk történeti törvényszerűségeiben csupán akkor magyarázhatjuk meg, ha elfogadjuk, hogy magában az alapszókinszben vannak meg a szóképzésnek az egész nép számára közös eszközei.

Éppen e szerkezeti sajátosságok révén magyarázható meg az alapszókinsz és a nyelv nyelvtani rendszere között szorosabb kapcsolat és kölcsönhatás. "A nyelv nyelvtani rendszere és alapszókinsze alkotja a nyelv alapját, sajátosságának lényegét", tanítja I.V.Sztálin. 49 Ez azt jelenti, hogy az alapszókinszhez tartozó szavak az illető nyelv nyelvtani törvényei és szabályai szerint "öltönek alakot", e nyelv alapvető nyelvtani kategóriáinak, osztályainak és a rájuk jellemző, az egész nép számára közös szóképzési lehetőségeknek alapján rendeződnek el és rendezik el az illető nyelv aktív kategóriáinak egész összességét.

Ezenkívül, ha az alapszókinszhez tartoznak /és semmi kétség, hogy odatartoznak/ az egész nép által használt u.n. segéd-
szók /vagyis a névmások, partikulák, praefixumok, kötőszók/, akkor ez meghatározza legszorosabb és legközvetlenebb kapcsolatukat a nyelvtannal, amely e szavak használatának szabályait tartalmazza. Abban is aligha kételkedhetünk, hogy a nyelv állandó, általánosan használt szóképzésbeli eszközei is az alapszókinszhez tartoznak. Valóban, a mai orosz nyelv alapszókinszéből vett afféle szavak mindegyike, mint hozjain, kreszt'-janin, grazsdanin, obrazovanie, vnimanie, torgovat' /gazdaszszony, paraszt, polgár, képzés, figyelem, kereskedik/ stb., nemcsak az illető szófaj sajátos alakrendszerét képviselik, hanem a képzett szavaknak egy-egy szigorúan meghatározott, általános típusát is. Ezért nem tagadható, hogy a mai orosz nyelv alapszókinszéhez tartoznak az orosz köznyelv oly szóképző eszközei is, mint az -in képző, amellyel személyt jelentő főneveket alkotunk /kreszt'-janin, kreszt'-jane = paraszt, parasztok/, a -nie képző, amellyel cselekvést vagy történést jelentő főneveket képezünk, a valamely tárggyal kapcsolatos cselekvés -ovat' képzője és sok más ezekhez hasonló is.

Természetes, hogy e szóalkotó elemek felhasználásának szabályait, vagyis a morfémelek összekapcsolásának /különbféle szó kategóriák képzése céljából történő összekapcsolásának/ törvényeit és ezek

fejlődésének törvényeit nem választhatjuk külön a nyelvtantól.

Mindezek a megfontolások, amelyek az alapszókincsről és az alapszókincsnek az új szavak alkotásában játszott szerepéről szóló sztálini tanításból folynak, új szempontokat vetnek fel a szóképzésnek a nyelvrendszerben elfoglalt helyét, a szótári szókészlet és a nyelvtani rendszer kölcsönhatásának jellegét és, ennek megfelelően, a lexikológia és nyelvtan viszonyát illetően. Hazai, nem marxista beállítottságu nyelvészeink sok értékes felfedezésre jutottak a szóképzés elmélete és története terén, de mivel nem ismerték az alapszókincs és a szótári szókészlet többi része közötti különbségeket, a szókészlet és a nyelvtan viszonyát túl mereven és ahistorikusan képzelték el.

Igy pl. L.V. Scserba akadémikus úgy vélte, hogy "a leíró 'nyelvtanban' az alakoknak, szavaknak és kapcsolataiknak csupán többé-kevésbé élő képzésmódjait kell vizsgálni, a többi a szótárra tartozik, amelynek a morfémeket is tartalmaznia kell". 50 De "az, amit a nyelvtanokban általában szóképzés néven foglalnak össze, jobbára csak töredékes ismeretekre vall a szó alaktani felépítése terén s emellett gyakran összekeveri a multbeli nyelvélapotokat a jelenlegivel. Ezenkívül /újabbán/ nagynéha bizonyos alaktani elemek jelentéséről is nyújtanak némi tájékoztatást. Kétségtelen, hogy mindezek az illető nyelv teljes megértése szempontjából igen fontosak, de teljes egészükben a szótárhoz tartoznak s ott is kell helyet kapniok." 51

A szóképzés kérdése azonban ennél sokkal bonyolultabb. A szóképzés egyrészt összekötő láncszem a nyelv alapszókincs és nyelvtana között, másrészt pedig a szóképzés határozza meg az alapszókincs és az általános szótári szókészlet viszonyának és kölcsönhatásának formáit, módjait.

8

Az egy-egy közösség mindennapi használatába átment vagy a társadalmi tudatban a nyelvi anyag alapján éppen kialakulóban lévő fogalmak elnevezésének kérdése, más szóval, új szavak képzésmódjának /vagy képzésük szabályainak/ kérdése szorosan összefügg a szófajok nyelvtani elméletével. Azonkívül az új szavak képzésének módjai szerkezeti sajátágaiknál és tulajdonságaiknál fogva, különféle lehetnek, lehetnek vagy alaktaniak, vagy mondattaniak, vagy kombináltak: alaktani-mondattaniak.

Az orosz nyelvrendszerben a szóképzés kategóriái szorosan összefüggnek a nyelvtani kategóriákkal és folyamatokkal. Ilyenformán a különféle szófajok szerkezetét bizonyos fokig a szóképzés rájuk jellemző módjainak sajátossága határozza meg. Sőt mi több: a nyelvtani kategóriáknak egész sorát mintegy alátámasztják, jelentéstanilag gazdagítják és differenciálják a szóképzésnek azon típusai és kategóriái, amelyek e kategóriákhoz tartoznak és e kategóriák határai vagy keretei közé férnek.

Kétségbevonhatatlan és általánosan elismert tény, hogy pl. a szláv nyelvekben a ragozás és alakváltoztatás rendszere szoros kapcsolatban van a szóképzéssel. "A modern nyelvtannak, írja L. Andrejcsin professzor, tulnyomóan az élő képzőket kell vizsgálnia a nyelvben, elterjedtségük és produktivitásuk szerint osztályozva őket és figyelembe véve azoknak a szavaknak a jellegét és fajtát, amelyeknek a tövéhez járulnak. Jelentésük szerint a képzőket több főcsoportba

sorolhatjuk /pl. főnevekhez járulhatnak személyt, tárgyat, helyet, elvont fogalmakat, kicsinyítést stb. jelentő képzők/, de ezeknek az általános csoportoknak a határain belül külön is tekintetbe kell venni az egyes képzők produktivitásának hatókörét" 52 /pl. a személyt jelentő kategóriában - a valamely tevékenységet kifejtő vagy valamely tevékenységgel hivatásszerűen foglalkozó személyt, a valamely tárggyal vagy termelési objektummal kapcsolatos személyt, a valamely tulajdonsággal rendelkező személyt stb. 53/.

Ilyenformán a főnevek rendszerében a személy nyelvtani kategóriájának tartalma az e kategórián belüli szóképzési típusok sokfélesége következtében differenciálódik és gazdagodik. Ugyanezt mondhatjuk az elvont főnevek kategóriájáról is az orosz nyelvben. Itt a szóképző elemek segítségével az elvont minőség, állapot, cselekvés vagy történés stb. jelentései differenciálják a főneveket. Így tehát a szóképzés területén megtalálhatók az egyestől és konkrétól való elvonatkoztatás aktív folyamatai, az általános szóképzési kategóriák kialakulásának folyamatai. Ezek a jelenségek részben hasonlóak a nyelvtani elvonatkoztatás különféle fajtáihoz, mégis nemcsak külső alakjuk alapformáiban hanem lexikológiai-jelentéstani természetük folytán is lényegesen különböznek tőlük.

Hiszen a szóképzés építő elemei, az affixumok nem mindenkor fejlődnek egyenesen, közvetlenül a nyelvtani elvonatkoztatás irányában. Általánosító erejük foka nem egyforma és nem egyenlő. Az affixum elvonatkoztató szerepének területét korlátozza az affixum jelentése, valamint a nyelvrendszerben és - ezen kívül ezzel egyidejűleg - a nyelvtani kategóriák és a lexikológiai szó-kategóriák sorában betöltött funkciója.

Jellemző, hogy egyes nyelvészek, pl. Fr. Trávniček professzor "A cseh irodalmi nyelv nyelvtana" c. munkájában, megkülönböztetnek szóképzésre szolgáló képzőket, amelyek "új tárgyi /fogalmi, szótári/ jelentést, új szót" alkotnak és nyelvtani képzőket, melyek csupán a nyelvtani kategóriákat határozzák meg /pl. a cseh -n, -v és -j suffixumok a stan = 'sátor', stav = 'állapot', stáj = 'istálló' főnevekben csupán azt jelölik, hogy ezek a szavak a főnevek kategóriájához tartoznak; v.ö. a státi, stanu = 'állni, állnak' igével/. 54

Ilyen módon a szóképzés területe a lexikológiai és nyelvtani kategóriák bonyolult és többirányú kölcsönhatásának színtere. A szóképzés bizonyos típusai szoros kapcsolatban vannak a szavak szorosabb értelemben vett lexikológiai-jelentéstani kategóriáival.

Ebben a tekintetben igen fontosak a mai orosz nyelvben a konkrét tárgyi jelentéssel bíró, élettelen jelentő főnevek képzésének törvényszerűségei. Az orosz nyelvben jóformán nincsenek is produktív "nyelvtani" képzők általános tárgyi jelentést hordozó szavak képzésére. Ez érthető. Hiszen bármely főnév /különösen a kémeny mássalhangzóra végződők/, ha a főnevek kategóriájába vonjuk, tárgyi jelentést kap. A főneveket jellemző általános tárgyi jelentés nem szorul suffixális megjelölésre. Ezért az élettelen jelentő, nem elvont főnevek kategóriájában a képzők jelentése az egyes konkrét lexikológiai kategóriák szerint specializálódik, azok szerint csoportosítható.

Az általános tárgynevek közül a mai orosz nyelvben mindössze egyet minősíthetünk produktívnak, - azt, amelyet melléknevek tövéből -ka képzővel alkotunk, és ezt sem minden jelentéstani szókategóriában /v.ö. a likőr és gyümölcspárlat neveit: visnevka, zubovka = meggylikőr, gabonapálinka stb.; az almafajták neveit: antonovka, aniszovka, 'későn érő almafajta', 'egy almafajta' stb./ A mai orosz nyelvre különösen jellemző az a törekvés, hogy melléknevek tövéből -ka képzővel olyan nőnemű főneveket alkosson, amelyek szóösszetételekkel egyenértékűek: vecsernaja gazeta /esti ujság/, vecserka /u.a./; pjatindevnaja nedelja /ötnapos munkahét/, pjatindevka /u.a./; neprerüvnaja nedelja /megszakítatlan munkahét/, neprerüvka /u.a./; letucsee szobranie /repülő gyűlés/, letcsuka /röpgyűlés/ stb. V.ö. még -ovka képzővel: kurszovka, putevka, sztenovka /beutalójegy, uti lap, faliújság/ stb.

Eközben bizonyos képzők, amelyek élettelen jelentő főnevek képzésére szolgálnak, mintegy specializálódtak, mégpedig a tárgyak igen szűk körének vagy fajtájának megjelölésére, szigorúan meghatározott szókategóriák kifejezésére. Így pl. a -njak képző segítségével főnév-tövekből olyan főneveket alkotunk, amelyek 1./ ásványokat és érceket, 2./ növények, cserjék, fák csoportját jelölik: izvesztijnjak, zseleznjak, plitnjak /mész, vasérc, mészpala/; bereznjak, dubnjak, ivnjak, loznjak, molodnjak, szoszijnjak /nyíres, tölgyes, fűzfavesszők, fűzes, cserjés, fenyves/ /improduktív típus/.

Fák, cserjék csoportjának jelölésére szolgál a -nik képző is a megfelelő tövekhez járulva: bereznik, el'nik, malinnik, oszinnik, krapivnik /nyírfaerdő, fenyves, cserjék, nyárfaerdő, csalános/.

Az azonos hangzású -nik képzővel főnév-tövekből 'valaminek az elhelyezésére szolgáló tartó, tartály' jelentésű főneveket alkothatunk, pl.: a/ szalatnik, szousznik, csajnik, kofejnik /salátatál, mártásos tál, teáskanna, kávéskanna/ stb.; b/ cvetnik, rudnik, raszszadnik, vinogradnik /virágoskert, bánya, faiskola, szőlőskert/; c/ voprosznik, zadacsnik, szonnik /kézikönyv, példatár, álmoskönyv/; d/ korovnik, pcsel'nik, golubjatnik, guszjatnik /tehénistálló, méhkas, galambduc, libaól/ stb.

Helyiség-neveket alkothatunk -ica képzővel is: bol'nica, lecsebnica, temnica, szvetlica /kórház, klinika, börtön, tisztaszoba/ /improduktív típus/; valaminek a helyét, valamire szolgáló edényt jelentő főneveket pedig -nica képző segítségével alkotunk: pepel'nica, szalatnica, szaharnica, szuharnica, csajnica /hamutartó, cukortartó, kett-szersültes doboz, teásdoboz/ stb.

Még szűkebb jelentésűek az afféle képzők, mint az -ina és -jatina, halat, állatot jelentő főnevek tövéhez kapcsolva. Ezekkel a képzőkkel olyan főneveket alkotunk, melyek az illető állatnak vagy hálnak a husát, mint eledelt jelentik, pl.: baranina, szvinina, loszoszina, oszetrina, teljatina, poroszjatina /báránycsús, sertéscsús, lazachus, tokhus, borjúcsús, malachus/ stb.

Érdekes, hogy a -jatina képző alkalmazásának köre a XIX. században kiszélesedett. Anyagok, tárgyak rossz tulajdonságait kifejező melléknevek tövéhez járulva olyan nőnemű főneveket alkot, amelyek a tőben megnevezett tulajdonsággal rendelkező tárgyat vagy dolgot jelentik, pl.: dohljatina, kiszljatina, merzljatina, rühljatina, tuhljatina /dög, savanyúság, elfagyott termés, porhanyós föld, rothadék/; v.ö. posljatina /laposság, izetlenség/; külön: otszebjatina /egyéni hozzá-költés, rögtönzés/.

V.ö. az -ika képzőt 'bogyó' jelentéssel: zempljan-ika, csern-ika, klubn-ika /földi eper, fekete áfonya, kerti eper/; v.ö. még bruszinika, ezsevika /áfonya, földiszeder/ stb.

A tudományos terminológiában, vagyis jóval az alapszókincs ke-
retein túl szintén megfigyelhető a képzők specializálódása,
pontosan meghatározott terminológiai funkcióik megszilárdulása.
Igy az orvosi szaknyelvben az emberi test szerveit és részeit
jelölő nemzetközi műszavak tövéből elvont -it képző betegségek
/gyulladások/ nevét képzí, pl.: bronhit, gajmorit, plevrit,
uretrit /hörghurut, arcüreggyulladás, mellhártyagyulladás, hügy-
csőgyulladás/ stb.

A természettudományban ugyanezt az -it képzőt használják az ás-
ványnevekben, robbanó anyagok, oxidok nevében, pl. meteorit,
iprit /meteorit, mustárgáz/ stb.

+

+ +

I.V. Sztálin nyelvtudományi munkái tehát új utakat tárnak fel
a szóképzéstanban és új feladatokat rónak a nyelvészekre mind
a szótári szókészlet és ennek alapja, az alapszókincs fejlődé-
sének történeti tanulmányozása terén, mind a nyelvtani és lexi-
kológiai kategóriáknak a szóalkotás folyamataival kapcsolatos
kölsönhatását vizsgáló történeti szempontu szaktanulmányok te-
rén.

I.V. Sztálin munkái egész világosan megmutatták, hogy hogyan
kell megteremtünk a valóban marxista nyelvtudományt. I.V.
Sztálin munkái meghatározták a nyelvtudomány központi fogalma-
it és kategóriáit.

/Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZR,
OLJa, 1951/3. 218-239.1./

J e g y z e t e k :

1. Otcset o dialektologiceszkoj poezdke v Vjatszkuju guberniju
/Jelentés a vajtkai kormányzóságban tett nyelvjáráskutató
utról/, Szbornik ORJaSz, 1908. 76. kötet, 2. szám, 15.1.
/oroszul/.
2. L.P. Jakubinszkij, Neszkol'ko zamecsanij o szlovarnom zaim-
sztvoanii /Néhány megjegyzés a szókölsönzésről/, Szbornik
"Jazük i literatura", 1.kötet, 1-2 füzet. A leningrádi állami
egyetemen a nyugati és keleti nyelvek és irodalmak összeha-
sonlító vizsgálatával foglalkozó tudományos kutatóintézet ki-
adása. Leningrád 1926. /oroszul/.
3. Ua. 2-3.1.
4. Ua. 6.1.

5. Ua. 15.1.
6. Uo.
7. Ua. 18.1.
8. Ua. 19.1.
9. V.Abaev, Jazük kak ideologija i jazük kak tehnika /A nyelv mint ideológia és a nyelv mint technika/, Szbornik "Jazük i müslenie," 1934.2.füzet. /oroszul/.
- 10.Ua. 36.1.
- 11.Ua. 39.1.
- 12.Ua. 52.1.
- 13.Ua. 46.1.
- 14.Ch.Bally, Le langage et la vie, Párizs 1926. 26-28., 70. skk.
V.ö. M.N.Peterszon, Jazük kak szocial'noe javlenie /A nyelv mint társadalmi jelenség/, Ucsenüe zapiszki Insztituta jazüka i literaturü, RANION, 1927, 1.kötet, 16-17.1. /oroszul/.
- 15.J.Vendryès, Le langage. Orosz fordítása: Jazük, Moszkva 1937. 181.1.
- 16.Considerations sur les moers, Párizs 1767.
- 17.J.Vendryès i.m. 180.1. /oroszul/.
- 18.Andrejcsin, Grammatika bolgarszkogo jazüka /A bolgár nyelv nyelvtana/. Orosz fordítás, 1949., 52.1.
- 19.Pravda, 1950. május 30. Magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései /Marr vita/, Szikra 1950, 123.1.
- 20.Balassa J., A magyar nyelv könyve, Budapest 1943. 15-16.1. Orosz fordítása: Vengerszkij jazük, Moszkva 1951, 13-14.1.
- 21.Ua. Magyarul: 112.1. Oroszul: 78.1.
- 22.V.I.Abaev, O vzaimootnosenii iranszkogo i kavkazszkogo élementa v oszetinszkom /Az oszét nyelv iráni és kaukázusi elemeinek kölcsönös viszonyáról/, Szbornik "Oszetinszkij jazük i fol'klor," I., AN SzSzsZR kiadása, Moszkva-Leningrád 1949, 116.1. /oroszul/.
- 23.Uo.
- 24.V.I.Abaev, Proiszhoszdienie i kul'turnoe prosloe oszetin po dannüm jazüka /Az oszétetek eredete és műveltségük múltja a nyelv adatai alapján/, Szbornik "Oszetinszkij jazük i fol'klor", I. 16.1. /oroszul/.
- 25.Uo.
- 26.Uo.
- 27.Szbornik "Oszetinszkij jazük i fol'klor", I. 117.1. /oroszul/.

28. Ua. 16-17.1.
29. A Meillet, Introduction a l'étude comparative des langues indoeuropéennes. Orosz fordítása: Vvedenie v szravnitel'noe izucsenie indoevropszskih jazükov, 1938, 386-415.1.
30. Al.Gyubernua, Ob isztoricseszkom naszloenii v szlavjanszkom szlvoobrazovanii /A szláv szóképzés történelmi rétegződéséről/, Moszkva 1867, 2-3.1. /oroszul/.
31. A.Taraszenkov, Poszlednie dni zsizni Gogolja /Gogol utolsó napjai/, Moszkva 1902, 10-11.1. /oroszul/.
32. Filologics. razüszkanija, SzPb, 1899, 14.1. /oroszul/.
33. Izv.AN SzSzSzR, OLJa, 1944/4. 172.1. /oroszul/.
34. Doszugi ili szobranie szocsinenij i perevodi Mihaila Popova /Mulatságos dolgok avagy Mihail Popov összegyűjtött művei és fordításai/, SzPb, 1772, 2.szám, 23.1. /oroszul/.
35. Ua. 1.szám, 96.1.
36. Ua. 2.szám, 148.1.
37. Ant.Marek, Logika nebo Umnice, /Logika avagy Észtan/, Prága 1820.
38. V. Kiparsky, Über Neologismen im Tschechischen, Slavia, 1931, 10. évf., 4.füzet, 712.1.
39. Szlovar' ruszszkogo jazüka /Az orosz nyelv szótára/, 1907, 2.kötet, 1025-1026.1.
40. Ua. 1028.1.
41. Dal', Tolkovüj szlovar' zsivogo velikoruszszkogo jazüka /Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára/, 2.kiadás, 1. kötet, 427.1. /oroszul/.
42. Szlovar' ruszszkogo jazüka /Az orosz nyelv szótára/, szerkesztette az orosz Tud.Akad.Második Osztálya, 1891, 1.kötet, 357.1. /oroszul/.
43. Lásd. I.I.Szreznevskij, Materialü dlja szlovarja drevneruszszkogo jazüka /Adalékok az óorosz nyelv szótárához/, 2.kötet, 320-321.1. /oroszul/.
44. M.M. Scserbatov, Putesevsztvie v Zemlju Ofirszkuju /Utazás ofir földön/, I., 1040.1. Lásd: Akademicseszki Szlovar' ruszszkogo jazüka /Az orosz nyelv akadémiai szótára/, 7. kiadás, 1935, 14.kötet, 4.füzet, 581-582.1. /oroszul/.
45. A.P.Szumarokov, Szobr.szocs. /Összes művei/, 1787, 10. szám, 14.1. /oroszul/.
46. Szlovar' ruszszkogo jazüka Akademii Nauk SzSzSzR /Az orosz nyelv akadémiai szótára/, 1935, 14.kötet, 4.füzet, 581.1. /oroszul/.

47. V.ö. A Preobrazsenszkij, Étimologicseszkij szlovar' ruszszkogo jazüka, /Az orosz nyelv etimológiai szótára/ 2.kötet, 77.1. /oroszul/.
48. Ua. 367-368.1.
49. I.Sztalin, Marksizm i voproszü jazükoznanija /A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései/, Goszpolitizdat 1950, 26.1. /oroszul/. Magyarul: Sztálin, Marxizmus és nyelvtudomány. A nyelvtudomány néhány kérdéséhez. Szikra 1950, 24.1.
50. L.V. Scserba, Nekotorüe vüvodü iz moih dialektologicseszkih luzsickih nabljudenij /Néhány tanulság luzsici nyelvjárási kutatásaimból/, függelék a "Vosztocsno-luzsickoe narecsie" /A kelet-luzsici nyelvjárás/ c. könyvben, Pétervár 1915, 1.kötet, /oroszul/.
51. L.V.Scserba, Vosztocsno-luzsickoe narecsie /A kelet-luzsici nyelvjárás/, Pétervár 1915, 1.kötet, 75-76.1. /oroszul/.
52. L.Andrejcsin, Grammatika bolgarszkogo jazüka /A bolgár nyelv nyelvtana/. Orosz fordítás, 1949., 56.1.
53. Ua. 60.1.
54. Fr.Trávníček, Mluvnice spisovné češtiny. Orosz fordítása: Grammatika cseszkogo literaturnogo jazüka /A cseh irodalmi nyelv nyelvtana/, 1950, 146.1.